

Fikrət Əlizadə
BDU,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
fikret.alizade@mail.ru

Dil və təfəkkür
(çoxaspektli yanaşma)

Açar sözlər: dil səthi, təfəkkürün dərin strukturu, hökm, fikrin ötürülməsi, adresant, adresat

Ключевые слова: поверхность языка, глубокая структура мышления, суждение, передача мысли, адресант, адресат

Key words: the surface of the tongue, the deep structure of thinking, judgments, transfer of ideas, addresser, addressee

Ən mükəmməl – dinamik və sürətli təbii cihaz insan beynidir. Təfəkkür, şüur isə onun intellektual tərəfinə xidmət edir.

İnsan fikir telləri ilə cəmiyyətə bağlı şüurlu bir varlıq kimi kommunikativ-situativ baxımdan həmişə iki mövqedən birində durur:

1. aktiv – *fikir istehsalçısı, situasiyanı əks etdirən* = **adresant**;

2. passiv – *fikri qəbuledən, hazır materialı əxz edib, situasiyanı dərk etməyə çalışan, analizator* = **adresat**.

Fikir açılarkən onun təqdimi və qəbulu iki cür təzahür edir:

*Dərk və istifadə edən tərəf kimi adresat formal əlamətlərə bağlı olduğu halda, fikir ötürücüsü – adresant anlayışlar toplusu = hökmlər yaradıcısı olub, **semantik strukturdan, onun elementlərindən** istifadə edərək *situasiyanın predmet və hadisələrinin məzmununu çatdıran bir subyekt* kimi çıxış edir.*

Əgər 1-ci tərəf öncə **dərrakə** və daha sonra **nitq** mədəniyyətini nümayiş etdirirsə, 2-ci tərəf yalnız **dərrakə** imkanından istifadə edir. Deməli, adresatın öhdəsinə ağır bir vəzifə düşür. O, *kodaçan* rolunda olub, *mənadən törəyən formaları* konsituativ aydınlaşdırır.

İstər aktiv, istərsə passiv tərəf situasiyanı tam tam olduğu kimi deyil, ona yaxın, öz aləminə uyğun anlayıb təhlil edirlər. Buna səbəb isə hər iki tərəf üçün aşağıda göstərilən

ekstralingvistik (həmçinin psixo- və etnolingvistik) xüsusiyyətlərdir:

1. *normal dərrakə qabiliyyəti*;

2. *temperament*;

3. *bürc xüsusiyyətləri*;

4. *mentalitet* (hətta lokal mentalitet) ;

5. *dünyagörüşü* (həyata baxış, intellektual səviyyə, situativ təcrübə);

6. *mədəniyyət* (*zahiri* – etik-estetik davranış və *daxili* – mənəvi dəyərlərə bağlılıq, insanlıq);

7. *fərdi – fiziki və psixoloji spesifikasi* (bacarıq, qavrayış, vərdiş, qabiliyyət, maraq, istedad, fitrilik) və s.

Hər bir cümlə informativ bütöv kimi iki tərəf arasında müxtəlif rakurslarda «ölçülüb-biçilir». Onu hazırlayan və ondan istifadə edən tərəflər tam fərqli mövqelər tuturlar.

Bu nə deməkdir ? İnfektiv məhsul olan – sözlərin semantikasının məntiqi-linqvistik məcmusunu təşkil edən cümlə öz *məzmunu* ilə həm yarananın, həm də istifadə edəninin birgə dil materialına çevrilir və təhlil edilir. Təbii ki, adresantla adresat arasında *informativ naqislik* özünü göstərir. Belə ki informasiya yayımcısı istənilən məlumatı, *işlərin nə vəziyyətdə olduğunu – işlərin vəziyyətini** öz bildiyi kimi izah edir, onu bir növ *şərh*** edir. Bu zaman , öncə göstəriləni kimi , *naqislik* onunla bağlıdır ki, adresant situasiyanın özəlliyini ekstralingvistik faktorların təsiri altında çatdırır və adresat da həmin məlumatı təhlil etməyə və qavramağa çalışır.

Məntiqdə hər hansı bir fikir *anlayışlar* toplusundan əmələ gəlmiş *hökm*də özünü göstərir və sonra hökm əsasında iqrar-inkarlı *əqli nəticə* çıxarılır. Nəticədə isə , hökmün gerçəkliyi *sübuta* yetirilir. Bütün hökmlər subyekt, predikat və bunları bir-birinə bağlayan bağlayıcıdan ibarətdir //asılıdır. Əgər «-dir [4], mövcuddur, malikdir deyil; idi, imiş, vardır yoxdur, olur olmur ...» kimi məntiqi iqrar-inkar bağlayıcıları yoxdursa, h ö k m vermək mümkün olmur.

Hökm formasını almaq naminə bağlayıcı hissə süni surətdə dil konstruksiyasına əlavə edilir. Belədə cümlə verilən dil üçün yabançı görünə bilər. Məs.: « *Adilin ürəyi ağrıyır* » məntiq üçün ağır formadır, çünki burada « *Adilin ürəyi* » subyektdirsə, « *ağrıyır* » predikat deyil , çünki burada semantik strukturu təmin edən bağlayıcı yoxdur.

Klassik yunan məntiqi hökmü belə bir konstruksiyada görür :

« *Adilin ürəyi* (S) *ağrıyan vəziyyətdə* (P)dir (bağlayıcı)» və ya «*ağrımaqdadır* »

* və ** funksional sintaksis terminləridir.

Bu , Azərbaycan dilinin fikir təqdimi normalarına yad olsa da, onun leksik-qrammatik imkanından süni istifadə ilə təfəkkür forması – hökm yaranır, çünki burada «-dır» şəkilçisi iştirak edir. Belə quruluş isə funksional sintaksisdə *semantik struktur* göstəricisi kimi normal görünür. Məs.: səthi – dil strukturunda «Adilə soyuqdur» dərin – fikir (semantik) strukturunda «Adil soyuq(/lamış/) dəymiş vəziyyətdədir» olur.

Maraqlıdır ki, «... ağrımaqdadır» // «...ağrılıdır» və ya «Adilin ürəyində ağrı var // mövcuddur» variantları ilə də razılaşmaq olar, çünki onlar mənaca çalar fərqlərinə fikir verilməsə elə eyni hökmə sığır.

Məlumdur ki, məntiqdə predikat söz sırasının sonunda yerləşdirilib məntiqi vurğu ilə müəyyənləşir: dil materialının əsas informasiyası postpozitiv yerləşdirilən predikata yönəlir. Məs.: Adilin *nəyi* (danışıqda: *harası*) ağrıyır ?

Adilin ağrıyan yeri *ürəyidir*.

Kimin ürəyi ağrıyır ?

Ürəyi ağrıyan *Adildir*.

Göstərilən hökm forması yunan və ya rus dillərinə daha çox uyğun gəlir. Məs., rus dilində iqrar-inkar üçün olduqca məhdud – «estğ, net, ne, əvləetsə, suhestvuet...» kimi bağlayıcılar olduğu halda, Azərbaycan dilində məntiqi bağlayıcı rolunu əvəzləyən xəbərlilik şəkilçiləri (fellərdə şəxs sonluqları) ilə yanaşı, zaman şəkilçiləri bağlayıcı olmasalar da, o funksiyanı yerinə yetirirlər. Çox təbiidir ki, həo dilin öz xüsusiyyəti olduğundan yabançı yunan dilinin məntiqi konstruksiyası (S+P+ Bağlayıcı) baxımından istər şəkilçili, istərsə şəkilçisiz və ya cüzi şəkilçili dillərə tam şamil edə bilməz. Şəkilçisiz amorf dil vəziyyətdən söz tonları və söz sırası ilə çıxır.

İnsan beyninə dil ilə bağlı informasiya qıcıqlar (siqnallar) vasitəsilə *hissi idrak* (duyğu, qavrayış və təsəvvürlər) və *məntiqi idrak* (anlayış, hökm, əqli nəticə və sübut), yəni *emosional* və *rasional* səviyyədə toplanır, passiv «dil fondu» yaranır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hissi idrak inkişaf edib məntiqi idraka keçir/çevrilir. Bu isə şüur və təhtəlşüurun kombinatorikasını yaradır, yəni sadə dillə deyilsə, şüurlu və şüursuz beynin vəhdəti müəyyən bilik və vərdişlərin çulğalaşmasına səbəb olur. Elə nitq səviyyəsində götürdükdə insan sözlərini ifa edən zaman onlara uyğun mimika və jestlərdən istifadə edir və bu da onun dediklərinə ifadəlilik verir.

Maraqlıdır ki, insan bədənində emosional qıcıqlara cavab olaraq orqanın hərəkəti proqramlaşdırılıb və adicə əl-qol, göz və s. hərəkəti belə, orqanizmin içində müəyyən «strategiya-taktika» əsasını qurulub.

Bunların idarəsi isə xaricdən verilən situativ – gərəkli siqnallar əsasında baş verir və belədə onlara cavab şərti reflekslə bağlı olaraq özünü uyğun şəkildə göstərir.

Sanki beyində koordinator yerləşib və o, ancaq emosiyalarını nidalarla bildirir, lap uzağı təbiət səslərini təqlid edə bilirdi. Söz, daha sonra cümlə səviyyəsinə çatmaq üçün insan övladının ali yaradıcılıqlarından biri olan nitq / dil peyda olmalı idi. Hərəkətləri tənzimləyir, müqayisəli şəkildə, uyğun tərzdə, gücdə cavab verir.

Əlbəttə ki, nitq səviyyəsində qıcıqlara cavab qat-qat mürəkkəb xarakterdədir. Çünki 40-50, bəlkə də, 100 milyon il əvvəl insan beyni nitq üçün hazır deyildi. Nitq prosesi daha mürəkkəbdir. Belə ki insan beyni formataqədərki vinçesterə bənzər olub, klaster, silindrlərdən ibarət ali cihaz kimi hər alınacaq alqoritmik «informasiya»nın ünvanını göstərir və buraya daxil olan müxtəlif növ qıcıqları uyğun «bloklarda, fondlarda» yerləşdirir, onların kimyəvi maddəsini yaradır. Buraya verilən dilin sözləri səs qabığına – *fonemlərə*, mənasına – *leksemlərə*, formal əlamətlərinə – kök və şəkilçi *morfemlərə*, informativ bütövlüyünə – *sintaksemlərə*, rəngarəng təqdiminə – *üslubi* imkanlarına, hətta *dialektoloji* təqdimə – fərqlərə görə toplanır, dilin imkanları – materialı səsləndiriləcək bir alət kimi öz məqamını, ifa(çı)sını gözləyir.

Sanki xarici qıcıqlar situasiyanı içəriyə qıcıqlarla notlaşmış şəkildə göndərir və beyində fikir strukturu oyanır, məntiqi aparatdan keçən anlayışlar, anlayışlara yardımçı vasitələr hərəkətə gələrək ani surətdə daxili nitqə çatdırılır. A.Luriyaya görə, *fikir* beyində **pərakəndə** yerləşib. (7,100) O, *daxili nitqə* çevrildə ancaq **predikativ**, məlumatverici xarakterdə olur. Yəni «qaçmaq» evdən, evə, küçədə, idmançı kimi və b.k. anlayışlar daxili nitqdə zamanlara, növlərə... uyğunlaşdırılır.

Ən tənzimlənmiş forma isə xarici – zahiri nitqdir. Buraya çatınca beyində sürətli korreksiyalar gedir və xaricdən verilmiş qıcıqlar nəticəsində beynin dilə aid bütün fondlarından şərti refleksə uyğun cavablar verilir. Yəni dərin strukturun səthi struktura çıxmış informasiya artıq tamam başqa – hər bir dilə məxsus strukturda forma alır. Əgər məntiq meyarı ilə götürsək, fikir strukturu təkə anlayış, sübut, əqli nəticə və hökmlərə əsaslanırsa, çox güman ki, hələ bu cəhətdən tam öyrənilməmiş beyində təfəkkür elementləri bir başqa cür də alqoritmləşdirilmiş, proqramlaşdırılmış şəkildə yerləşə bilər.

Göründüyü kimi, fikir strukturunun dil strukturunda gerçəkləşməsi 3 pillədə özünü göstərir:

1. **fikir** – pərakəndə, istifadəsiz material;

2. **daxili nitq** – predikativ məlumatlı;

3. **xarici nitq** – dil səviyyəsində tənzimlənmiş.

Göstərilənlərə başqa cür də münasibət vardır. «Belə hesab edilir ki, dilin struktur vahidləri yaddaşda birlikdə mövcud olur və bir-birilə qarşılaşdırma əlaqəsindədir. Dil vahidləri o dildə danışanların şüurunda mövcuddur. Eyni sözün hal formaları bir paradiqmatika, eyni felin şəxs formaları başqa paradiqmatikanı təşkil edir». (1, 212) Bu paradiqmalar anlayışa xidmətli formada yerləşir. Ayrılıqda heç bir məna verməyən köməkçi və xüsusi nitq hissələri, predikativ sözlər, söz birləşmələri də anlayışlara yardımçı kimi iştirak edirlər.

Parapsixoloq Tofiq Dadaşov bildirir ki, bütün xalqlar eyni anlayışlarla düşündüyü üçün o, fikirləri oxuya bilir. Yəni forma– hər hansı bir dildə söz forması nə qədər müxtəlif olsa da, insan beyninin söz «mayesi» – anlayış (semantika) eynidir. Məs.: «alma» = «elma» (türk), «əpl» (ingilis), «sib» (fars), «tuffah» (ərəb) özünü müxtəlif formalarda göstərsə də, anlayış kimi hər bir xalqın beynində eyni reaksiya yaradır.

Bəzi hallarda insanlar bir-birini qrammatik əlamətlərsiz də anlayır. Məs.: «Tərlan indi kino get» anlaşılır və buradakı sırf leksik təqdimat 2 cür cümlə məzmunu yaradır:

1. Tərlan, indi kinoya get. (əmr formasında)

2. Tərlan indi kinoya gedir. (indiki zamanda)

Əlbəttə ki, üzdən tam dilimizin qrammatikasına uyğun, lakin abrakadabra – cəfəngiyyat xarakterli cümlə konstruksiyası da yaratmaq mümkündür. Məsələn:

«Suyun tozu çox maraqlı bilinirdi».

Belə cümlənin kodu heç vaxt açılmaz, çünki o, mənasızdır, məzmunuzdur və burada semantik struktur, fikir çərçivəsi yoxdur.

Fikir strukturunun təqdimi üçün yazısı mürəkkəb olsa da, qrammatik cəhətdən ən rahat, asan olan amorf Çin dilidir. Şəkilçisiz dillər fikir strukturu ilə üst-üstə düşür və onun ifadəsi üçün optimal vasitə olurlar.

Söz sırası da düşüncə üçün vacib olmamalıdır. Çünki beyində hər şey impulsivdir, ona görə də fikir ifadəsində ekspromtluq özünü qabarıq göstərir.

Şəkilçili aqqlütinativ Azərbaycan, yapon və ya flektiv rus, ərəb, ibri dillərində fikri dilə gətirib-çıxarmaq ağırlıq yaradır. Bu, söz sırası sabit olan dillərə də aiddir.

Şəkilçisiz dillərdə həmin dilin səthi strukturu ilə fikir strukturu düz gəlirsə, şəkilçili dillərdə bu belə deyil.

Bu cəhətdən baxdıqda *söz birləşməsi* və ya *cümləsi şəxs - kəmiyyətə görə uzlaşma* çərçivəsinə salınmış Azərbaycan dilində fikir təqdimi formal çətinliklərlə üzləşir. Məs.:

MƏNim anaM – söz birləşməsi

SƏN tələbəSƏN // işləyirSƏN – cümlə

Göründüyü kimi, fikir anlaşılın deyə, «mən+ana» və «sən+tələbə // işlə» sözlərinin fikir qatından səthə – dil formasına çıxması üçün qrammatik şəkilçilərlə təmin olunması gərəkdir.

Mürəkkəb qrammatikalı *proqnostik* rus dilində danışan-yazan uzlaşma zamanı **cins, kəmiyyət, hal , canlı-cansız** (adlarda) + **şəxs** (indiki-gələcək zamanlı fellərdə) kateqoriyalarından kompleks şəkildə istifadə etməlidir ki, fikrini savadlı tərzdə çatdırmaq üçün «tapmaca» prinsipindən istifadə etməlidir.

Tutaq ki, bu dildə «kniqi» sözünü söz birləşməsi tərkibində işlətmək lazımdır. İlk-əvvəl onun qrammatik cinsini müəyyənləşdirmək və yalnız bundan sonra önündəki sözün hansı şəkildə işlənəcəyi tapılmalı, *proqnozlaşdırılmalıdır*.

Rus dilində seçiləcək variantları izləmək üçün aşağıdakı imkanları izləmək kifayətdir:

Yiyəlik şəxs əvəzlilikləri	Qrammatik kateqoriyalar			Uzlaşan söz
	Qrammatik cins	Kəmiyyət	Hal	
мой	kişi	tək	Adlıq	
моя	qadın	tək	«—»	
моё	orta	tək	«—»	

<u>мои</u>	_____	сәм	«—»	<u>КНИГИ</u>
моего	kişi / orta	tək	Yiyəlik	
моему	«—»	«— —»	Yönlük	
моё	«—»	«— —»	Təsirlik	
моим	«—»	«— —»	«İlə» qoşmalı	
о моём	«—»	«— —»	«Haqqında» qoşmalı	
<u>моей</u>	qadın	tək	Yiyəlik	<u>КНИГИ</u>
моей	«—»	«— —»	Yönlük	
моё	«—»	«— —»	Təsirlik	
моей, моею	«—»	«— —»	«İlə» qoşmalı	
о моей	«—»	«— —»	«Haqqında» qoşmalı	
моих	_____	сәм	Yiyəlik	
моим	_____	«— —»	Yönlük	
<u>мои</u>	_____	«— —»	Təsirlik	<u>КНИГИ</u>
моими	_____	«— —»	«İlə» qoşmalı	
о моих	_____	«— —»	«Haqqında» qoşmalı	

« Книги » sözü formal cəhətdən çaşdırır, çünki onun son əlaməti olan «-i» cəmdə adlıq və təsirlik, təkdə isə yönlük hala bağlanır.

Göründüyü kimi, bu dildə 20 əvəzlik variantından 3-ü gərəkli oldu. Qalan 17-si isə beyin üçün ağırlıq yaradan, fikri tez çatdırmağa əngəl törədən qrammatik formalardır.

Fransız, alman dillərinə nəzər saldıqda görünür ki, qadın və kişi cinsində həm təkə, həm də cəmə aid artiklərdən istifadə olunur.

Ərəb dilində isə kəmiyyət kateqoriyasında kişi və qadın cinsinin tək və cəminə əlavə olaraq iki nəfərə aidlik bildirən *təsniyə* də mövcuddur.

Azərbaycan və ümumən türk dillərində *Q r a m m a t i k a* hakim, *leksika* isə

ondan asılıdır. Lakin alınma sözlərlə zəngin olan rus dilində vəziyyət başqa cürdür: *L e k s i k a* hakim, *q r a m m a t i k a* isə leksikadan asılıdır. Ona görə də sözlər üçün müstəsna hallar əmələ gəlir. Məs.: sonu «-o,-e» ilə bitən «kino,pağto, rele, jele» kimi alınma sözlər hallanmır.

Belə halda dildən istifadə böyük seçiciliklə bağlı olduğu üçün fikir təqdimi də hədsiz gərginlik tələb edir, insan dil qanunları əlində çaş-baş qalır və istədiyi fikri olduğu kimi çatdırmaqda çətinlik çəkir. Odur ki xarici dili öyrənərkən fikri ümumi planda, qrammatikasız və ya qeyri-səhih formada çatdırırıq.

Dillərə adresantın mövqeyindən yanaşdıqda, yəni «hansı dillər mənə strukturuna çox təbii şəkildə bağlıdır?» sualına belə cavab vermək olar: bu baxımdan onlar *sadə* və *mürəkkəb* olub, fikir təqdimi üçün *çox* və *bir qədər sadə* // *mürəkkəb* dillər kimi araşdırılmalıdır.

Yuxarıdakı nümunələrdən aydınca görünür ki, şəkilçili dillər mənə strukturlarını mürəkkəbləşdirilmiş şəkildə çatdırır. Buna əsasən aşağıdakı qənaətə gəlmək səhv olmaz:

çox sadə	- Çin dili
bir qədər sadə	- ingilis, ispan
çox mürəkkəb	- macar, alman, rus, italyan
bir qədər mürəkkəb	- Azərbaycan, fars

Fikir strukturunu dil strukturuna oturtmaqda müəyyən qrammatik strukturlar, kateqoriyalar, nitq hissələrinə, söz sırasına xas özəlliklər də təsir edir. Məsələn, ingilis dilində felin 16 zamanı, fars dilində çətin konstruksiyalı tabeli mürəkkəb cümlələr buna nümunə ola bilər.

Mürəkkəb dillər kompüterdə proqramlaşdırılmış şahmat variantlarını xatırladılır. Belə ki müəyyən bir xanada dayanmış fiqur konkret bir nöqtədə mat verməlidirsə, insan bunu həmin an hesablayıb-görür. Lakin kompüterin bunu aşkar etməsi - «beyin əməliyyatı» çox mürəkkəbdir. Çünki kompüter vəzirin bütün xətlər boyu marşrutunu alqoritmik «fikirindən keçirir» və nəhayət, şahla toqquşma nöqtəsini müəyyənləşdirib mat verir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M.İ.,Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı,1989

2. İsrailov M. Məntiq, Bakı, 2004

3. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş, Bakı, 2006

Rus dilində:

4. Бондарко А. Функциональная грамматика, Л., 1984

5. Заде Л. А. Лингвистические переменные, М., 1976

6. Лурия А. Р. Язык и сознание, Ростов-на-Дону, 1998

7. Фигурнов Ф. Г. IBM PC для пользователя (краткий курс), М., 1998

Фикрет Ализаде

Язык и мышление

Резюме

В статье язык рассматривается как отражатель мышления. На основе конкретных фактов и примеров показывается, что глубинная структура мышления переформируется на поверхностную языковую структуру. Отмечается, что в передаче мысли роль адресанта и адресата кардинально различны. Логически правильно построенное суждение может не соответствовать грамматике или же правильной передаче мысли языка. В процессе исследования проводятся параллели и сравнения с другими языками.

Fikrat Alizade

Language and thinking

Summary

The article deals with a language that is considered to be a reflector of thinking. The deep structure of thinking is reorganized into a surface language structure, that is shown on the basis of the concrete facts and examples. It is noted that the role of the addresser and the addressee is drastically different in the transmission of thought. Logically correctly constructed judgement may not correspond to grammar or the correct transmission of the thought of language. The parallels and comparison with the other languages are carried out during the research.